

Ягупов В.В. Професійний розвиток особистості фахівця [електронний ресурс] / В.В. Ягупов // Особистість в умовах кризових викликів сучасності: Матеріали методологічного семінару НАПН України (24 березня 2016 року) / За ред. академіка НАПН України С.Д. Максименка. – К., 2016. – 629 с. – С. 229-237.

Василь Васильович ЯГУПОВ,
доктор педагогічних наук, професор,
провідний науковий співробітник лабораторії
дистанційного професійного навчання Інституту ПТО

ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦЯ

У статті обґрунтовано, що особистість і фахівець знаходяться в єдності, мають безпосередній вплив один на другого, безпосередньо взаємозумовлені між собою. Проаналізовано професійний розвиток особистості фахівця, охарактеризовано основні чинники професійного розвитку та заакцентовано увагу на провідних якостях, рисах і проявах особистості фахівця.

Охарактеризовано основні методологічні підходи до обґрунтування професійного розвитку особистості фахівця, пріоритет надано суб'єктно-діяльнісному підходу, який водночас враховує вимоги багатьох інших підходів і методологічних принципів.

Представлено основні етапи професійного розвитку особистості фахівця та стисло охарактеризовано їх зміст. Визначено, що такий розвиток має особистісно-професійний характер, що представляє процес розвитку особистості в професійному середовищі, який орієнтований на повну актуалізацію її духовного, когнітивного, професійного та фахового видів потенціалу як конкретного фахівця у професійній діяльності.

Обґрунтовано зміст поняття «професійний розвиток» щодо особистості фахівця.

***Ключові слова:** особистість фахівця; професійний розвиток; чинники професійного розвитку; етапи професійного розвитку; особистісно-професійний розвиток; професіоналізм; професійна діяльність.*

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ СПЕЦИАЛИСТА

В статье обосновано, что личность и специалист находятся в единстве, имеют непосредственное воздействие друг на друга, непосредственно взаимосвязаны между собой. Проанализировано профессиональное развитие личности специалиста, охарактеризовано основные факторы профессионального развития и заакцентировано внимание на ведущих качествах, свойствах и проявлениях личности специалиста.

Охарактеризовано основные методологические подходы к обоснованию профессионального развития личности специалиста, среди которых приоритет дано субъектно-деятельностному подходу, который одновременно учитывает требования многих других подходов и методологических принципов.

Представлено основные этапы основні етапи профессионального развития личности специалиста и коротко их охарактеризовано. Подчёркнуто, что такое развитие имеет личностно-профессиональный характер, что представляет процесс развития личности в профессиональной среде, который ориентированный на полную актуализацию её духовного, интеллектуального, профессионального и

специального видов потенціала як конкретного спеціаліста в професійній діяльності.

Обосновано содержание понятия «профессиональное развитие» относительно личности специалиста.

Ключевые слова: личность специалиста; профессиональное развитие; факторы профессионального развития; этапы профессионального развития; личностно-профессиональное развитие; профессионализм; профессиональная деятельность.

Yagupov Vasyl Vasyliovych, Doctor of pedagogical sciences, professor, Leading scientific research fellow of the Professional Technical Education Institute, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF THE SPECIALIST'S PERSONALITY

The article proves that personality and specialist are in unity, have direct influence on each other, directly mutually conditioned by each other. It analyzes professional development of the specialist's personality and characterizes main factors of the professional development. It also focuses on the leading properties, features and manifestations of the specialist's personality.

It characterizes main methodological approaches to the proof of the specialist's personality professional development. It is focused on the priority of the subject-activity approach which, at the same time, takes into consideration demands of other approaches and methodological principles.

It represents main stages of the personality specialist's professional development and briefly characterizes its nature. It finds out that such development is personality professional in nature that shows the process of personality development in the professional environment aimed at full mobilization of its spiritual, cognitive, professional and expert kinds of potential as a definite specialist in a professional activity and at achieving essential results in it. It proves the nature of the concept «professional development» as to the specialist's personality.

Key words: *specialist's personality; professional development; professional development factors; professional development stages; personality professional development; professionalism; professional activity/*

Актуальність статті. Особистість фахівця у цілому формується в процесі набуття професійної освіти, розвивається і вдосконалюється безпосередньо в процесі творчої професійної діяльності, актуалізується в процесі професійного розвитку як професійного суб'єкта. У зв'язку з цим у психології праці, професійній педагогіці, психології професійного розвитку та психології діяльності проблема як особистості, так і фахівця, а також їх професійного розвитку, формування та розвитку професіоналізму фахівця, як суб'єкта професійної діяльності, є важливою системною науковою проблемою. Водночас, слід наголосити, що немає творчого фахівця без особистості, оскільки творча особистість складає підвалину фахівця та є безпосередньою передумовою його творчого розвитку. Власне їх творий

взаємозв'язок, взаємозумовленість і взаємовплив є надійним джерелом стійкості в поведінки та діяльності в умовах кризових викликів сучасності, особливо в екстремальних умовах та кризових ситуаціях професійної діяльності.

Мета статті: охарактеризувати професійний розвиток особистості фахівця як системної психолого-педагогічної проблеми.

Результати останніх досліджень. Різні аспекти професійного розвитку особистості та фахівця були предметом наукових пошуків як вітчизняних (К.М. Гуревич, В.О. Моляко, Є.О. Мілерян, П.С. Перепелиця, Г.О. Балл, К.К. Платонов, Б.О. Федоришин та ін.), так і зарубіжних вчених (Д. Супер, Д. Міллер, Л. Бандура, Й. Лінгарт, С. Балей, К. Чарнецькі та ін.). Сутність процесу професіоналізації та його етапи і закономірності досліджуються у межах психологічних теорій: діяльності (О.М. Леонт'єв, Г.О. Балл, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.Д. Шадріков та ін.); професійного становлення (О.О. Бодальов, Т.В. Кудрявцев, А.К. Маркова, В.А. Бодров, Н.С. Пряжников, С.М. Чистякова, Є.О. Климов, Е.Ф. Зеєр, Л.М. Мітіна та ін.); особистості (Б.Г. Анан'єв, О.Г. Асмолов, Б.Ф. Ломов, Є.О. Климов, Н.Н. Нечаєв, Г.В. Суходольський та ін.). Проблема професіоналізації відображена в результатах досліджень В.А. Бодрова, К.М. Гуревича, Є.О. Климова, Г.В. Ложкіна, Б.Ф. Ломова, А.К. Маркової, В.Д. Шадрікова та ін.; наукових уявлень про особистість професіонала й закономірності його становлення (І.А. Зязюн, В.П. Казміренко та ін.); ефективності професійної діяльності, загальні засади розвитку професійної культури суб'єкта діяльності (Г.О. Балл, С.Д. Максименко, В.В. Рибалка, В.В. Ягупов та ін.) тощо.

У найвідоміших концепціях професійного розвитку та психології професіоналізму (О.О. Бодальов, Є.О. Климов, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, В.О. Моляко, Н.А. Побірченко, Н.І. Пов'якель, А.О. Реан, А.В. Фурман, В.Д. Шадріков та ін.) переконливо наголошується про те, що як особистість загалом, так і її пізнавальні процеси формуються саме у процесі професійного розвитку, здійснення професійної діяльності, розв'язання специфічних професійних завдань.

На основі аналізу результатів наукових досліджень вищезазначених та інших авторів можна зауважити, що недостатньо уваги звертається на обґрунтування інтегральної єдності особистості фахівця та вплив цієї інтегральності на творчий розвиток як особистості, так і фахівця.

Виклад основного дослідницького матеріалу. Підвалину будь-якого фахівця складає, на думку В.В. Ягупова [10] і В.М. Ямницького [11], його особистість, яка надає набуттю професійної освіти, професійному становленню та розвитку яскраво особистісний смисл, унікальну індивідуальну траєкторію, неповторний характер, навіть інколи неочікуваний результат. Ми вважаємо, що існує творчий взаємозумовлений зв'язок між професійним розвитком і онтогенетичним розвитком особистості.

Особистість фахівця – це соціально та професійно зумовлена система провідних якостей людини як соціального та професійного суб'єкта, що включає найсуттєвіші соціальні та професійно важливі якості, риси, прояви

та утворення, які формують особистість як суб'єкта професійної діяльності, визначають неповторну культуру його фахової поведінки, професійної взаємодії, індивідуальний стиль професійної діяльності як суб'єкта індивідуального, соціального та професійного буття у соціально-професійному середовищі.

Провідними якостями, рисами, проявами та утвореннями особистості фахівця є, на нашу думку, такі:

свідома активність, безпосередньо спрямована на професійну діяльність; включеність у систему суспільно-виробничих відносин шляхом виконання конкретних посадових компетенцій у певному професійному середовищі як суб'єкта професійної діяльності;

ступінь сформованості провідних психічних властивостей, утворень і якостей як представника певного професійного середовища та конкретного фахівця;

свідома цілеспрямована саморегуляція та самодетермінація своєї поведінки й діяльності у певному професійному середовищі;

готовність і здатність нести усвідомлено повну відповідальність за результати, а також і наслідки своїх дій, вчинків, поведінки і діяльності у межах виконання своїх посадових компетенцій;

професійна суб'єктність, тобто професійна підготовленість, суб'єктна готовність і фахова здатність бути суб'єктом професійної діяльності у певному професійному середовищі [10, с. 132].

Їх зміст і прояв залежить від багатьох суб'єктивних і об'єктивних обставин, певних передумов, закономірних, а дуже часто і ситуативних умов індивідуального, соціального та професійного буття людини, які у психології особистості прийнято називати основними чинниками формування особистості як суб'єкта соціального буття чи соціального суб'єкта, а також і суб'єкта професійного буття. Психологи зазначають, що людина як біологічна істота народжується один раз, але як соціальна істота – особистість – двічі, суб'єкт – трічі. Уперше тоді, коли дитина починає говорити “Я”, відокремлюючись з оточення, протиставляючи себе іншим людям і порівнюючи себе з іншими. Ці процеси самоідентифікації відбуваються приблизно біля 3-ох років. Друге народження особистості відбувається, коли у людини в основному сформувався світогляд, життєві цінності, власні моральні потреби та оцінки, провідні соціально значущі якості, властивості і риси, які роблять її відносно автономною в суспільстві та достатньо стійкою від впливу переконань інших. Це дає їй набутти відносну автономність, змогу керувати своєю поведінкою і діяльністю згідно зі своїми переконаннями, моральними нормами та цінностями. «Другому народженню» особистості сприяють, на нашу думку, низка чинників, зокрема біологічний, соціальний, виховний і дільнісний [9, с. 57-63]. Кожен чинник формує і наповнює конкретним змістом, смислом і цінностями певну сферу особистості фахівця. Водночас, одні з них, практично, не залежать від фахівця, вони є такими, якими він їх отримує при народженні, а інші опосередковано – соціальний і виховний, а треті – виховний (частково) і

діяльнісний – безпосередньо впливають на формування, розвиток і вдосконалення особистості взагалі та особистості фахівця, зокрема. Отже, онтогенез фахівця як людини визначається біологічною спадковістю, онтогенез особистості – соціальною спадковістю та соціальним буттям, а професіогенез – цінностями, смыслом, змістом і результатом професійної діяльності.

Водночас, слід пам'ятати, що особистість фахівця – це продукт не тільки впливу ззовні, а вона насамперед формується, розвивається та вдосконалюється в процесі власної активної діяльності людини як суб'єкта діяльності. Зв'язок між поведінкою, діяльністю й особистістю був найбільш чітко підкреслений О.М. Леонт'євим, С.Л. Рубінштейном і Г.С. Костюком. Вони особливо підкреслювали *власну активну діяльність людини* як одному з основних чинників формування особистості. У психологічних теоріях С.Л. Рубінштейна та О.М. Леонт'єва особистість формується в діяльності та народжується з діяльності. Особистість, на їхню думку, виступає, з одного боку, як умова діяльності, а з іншого – як продукт діяльності. О.Г.Асмолов стверджує, що «справжньою основою і рушійною силою розвитку особистості є спільна діяльність, в якій відбувається соціалізація особистості, засвоєння заданих соціальних ролей» [3, с. 6].

У зв'язку з цим ми вважаємо, що найбільш науково-обґрунтованим для усвідомлення проблеми особистості фахівця є суб'єктно-діяльнісний підхід, що спирається на аналіз діяльності особистості у фаховому середовищі, вплив професійної діяльності на формування фахівця. Науковці вважають, що «Суспільні умови, які існують в українському суспільстві, формують і розвивають особистість фахівця не самі по собі, а завдяки його активним діям, найголовніше – професійної діяльності. Водночас, слід пам'ятати, що будь-який фахівець виступає як соціальна постать певного соціуму. У зв'язку з цим особистість фахівця має розглядатися не лише в діяльнісному, а й додатково соціально-психолого-індивідуальному плані, тобто як суб'єкта соціального буття, суб'єкта професійної діяльності та суб'єкта індивідуальної життєдіяльності» [10, с.133].

Вирішальний вплив на професійний розвиток особистості фахівця має професійна діяльність. У зв'язку з цим найбільш перспективним напрямом психологічного обґрунтування проблеми професіоналізму є, на нашу думку, її дослідження у нерозривному зв'язку з розвитком особистості як суб'єкта професійної діяльності протягом набуття професійної освіти та наступної фахової діяльності. Цей аспект є принциповим, оскільки не особистість визначає фахову діяльність, і не фахова діяльність визначає особистість, а суб'єкт професійно-фахової діяльності знаходить оптимальне співвідношення її зовнішньої та внутрішньої детермінацій, стандартизації фахової діяльності та творчості в ній, регламентації (нормативності) посадових компетенцій фахівця та творчої природи особистості: «Особистість, як суб'єкт, випрацьовує індивідуальний спосіб організації діяльності. Цей спосіб відповідає якостям особистості, її ставленню до діяльності... і вимогам, об'єктивним характеристикам власне даного виду

діяльності. Спосіб діяльності є більш менш оптимальним інтегралом, композицією цих основних параметрів. Суб'єкт є інтегруючою, центральною, координуючою інстанцією діяльності. Він погоджує всю систему своїх індивідних, психофізіологічних, психічних і, врешті-решт, особистісних можливостей, особливостей з умовами та вимогами діяльності не парціально, а цілісно» [1, с. 91].

Такий підхід є, на нашу думку, методологічно обґрунтованим, оскільки особистість фахівця і його діяльність усвідомлюються, сприймаються і досліджуються в комплексі. Але при цьому слід мати на увазі такий принциповий аспект: особистість не підпорядковується діяльності, а свідомо визначає її цілі, смисл, зміст, методи, технології, засоби та результат, а при необхідності вносить до них певні необхідні корективи. У зв'язку з цим ми наголошуємо про індивідуальний стиль професійної діяльності та про отримання такого результату, який відповідає суб'єктивним очікуванням конкретного фахівця. Так, у концепціях професіоналізму О.О. Бодальова, Є.О. Клімова, Н.В. Кузьміної, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної, А.О. Реана, В.Д. Шадрикова відмічається, що характеристики особистості істотно впливають на результати діяльності саме в процесі професіоналізації особистості як фахівця.

Відповідно, результатом професійного розвитку є професіоналізація фахівця. Хоча є досить достатньо досліджень з проблеми професіоналізму, але не існує в сучасній науці достатньо ґрунтовного її обґрунтування. Поняття «професіонал» і «професіоналізм» знаходяться, на нашу думку, у безпосередньому взаємозв'язку, оскільки взаємозалежні та взаємозумовлені. Професіонал найчастіше розглядається, на думку А.К. Маркової, як фахівець, який виконує будь-яку професійну діяльність [6]. Саме таке визначення професіонала, хоча й є досить поширеним, все ж є достатньою дискусійним, особливо у зв'язку з необхідністю встановлення розбіжностей між фахівцем і професіоналом як ідеалом фахівця, що проявляє фахово-професійну майстерність у вирішенні фахових завдань або ж як найвищий рівень фахово-професійної розвиненості. В останні роки сформулювалося дещо скоректоване визначення професіонала як особи, яка успішно адаптується до професії й вільно володіє психологічними засобами праці. Відзначається, що при вдалому виборі професійної діяльності особа накопичує у своїй професійній діяльності такий досвід, що об'єкт праці стає для неї максимально ясным, а професійна діяльність виконується «граючи» [8].

Науковці дають різні визначення професіонала: «...працівник, який окрім знань, умінь, якостей і досвіду, має також певну компетенцію, здатність до самоорганізації, відповідальність і професійною надійність. Професіонал здатний знайти проблему, сформулювати задачу і визначити спосіб її вирішення» [4, с. 31].

«Професіонал – це суб'єкт професійної діяльності, який має високі показники професіоналізму особистості і діяльності, високий професійний і соціальний статус, динамічно розвивальну систему особистісної та діяльнісної нормативної регуляції, постійно націлений на саморозвиток і

самовдосконалення, особистісне і професійне досягнення...» [2, с.184].

На нашу думку, доцільно звернути увагу на останнє визначення, яке здійснено з опорою на провідний методологічний принцип психологічної науки – єдності особистості та діяльності, тобто **професіонал** – це система двох важливих складових: професіоналізму особистості і професіоналізму діяльності: «Професіоналізм діяльності – якісна характеристика суб'єкта праці, яка відображає високу професійну кваліфікацію і компетентність, різноманітність професійних навичок і вмінь, у тому числі й таких, які ґрунтуються на творчому вирішенні, володіння сучасними алгоритмами і способами вирішення професійних задач, що дозволяє здійснювати діяльність з високою і стабільною продуктивністю.

Професіоналізм особистості – якісна характеристика суб'єкта праці, яка відображає високий рівень професійно важливих і особистісно-ділових якостей, акмеологічних інваріантів професіоналізму, високий рівень креативності, адекватний рівень домагань, мотиваційну сферу і ціннісні орієнтації, спрямовані на прогресивний розвиток фахівця» [2, с.174].

У психології професійного розвитку поняття «професіоналізм» розуміється як «...інтегральна якість (новоутворення) суб'єкта праці, яка характеризує продуктивне виконання професійних завдань, обумовлена творчою самодіяльністю і високим рівнем професійної само актуалізації», а «...професіоналізація – «формоутворення» суб'єкта, яке адекватне змісту і вимогам професійної діяльності» [5, с. 16].

Центральною категорією, яка відображає професіоналізацію особистості фахівця, тобто розкриває цілі, зміст й основні етапи взаємодії особистості та професії, поступове набуття особистістю фахового досвіду, вдосконалення фахових теоретичних знань, практичних навичок і вмінь, професійно важливих якостей є **професійний розвиток**: «...зміни психіки в процесі освоєння і виконання професійно-освітньої, трудової та професійної діяльності» [7, с. 333], який починається з моменту прийняття особою професії та включення в процес її освоєння.

Проблему професійного розвитку активно досліджували та продовжують досліджувати А.О. Деркач, Е.Ф. Зеєр, Є.О. Климов, Т.В. Кудрявцев, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна та ін. Аналіз результатів їх наукових досліджень і змісту інших наукових праць показує спільність методологічних підходів до розуміння сутності професійного розвитку. Основні відмінності, які мають у своїх підходах, представлені у таблиці 1.

Таблиця 1

Методологічні підходи до професійного розвитку

№ з/п	Форми професійного розвитку	Об'єкт розвитку	Основа професійного розвитку	Основні представники
1	Професійне становлення	Особистість	Соціум, провідна діяльність	Е.Ф. Зеєр, Є.О. Климов, Т.В. Кудрявцев, А.К. Маркова, Ю.П. Поваренков

2	Професіоналізація	Суб'єкт діяльності	Рівні успішного виконання діяльності	Л.М. Мітіна, А.Р. Фонарев та ін.
3	Особистісно-професійний розвиток	Зріла особистість	Самоактуалізація	А.О. Деркач, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова та ін.

Основними *психологічними показниками професіоналізму фахівця*, які дозволяють йому успішно самоактуалізуватися в професійній діяльності, є, на нашу думку, такі: суб'єктна компетентність як фахівця та представника певного професійного середовища; професійна компетентність як представника конкретного виду професійної діяльності; фахова компетентність як представника конкретного фаху, тобто спеціалізація в конкретній професії; розвиненість особистісних і професійно важливих якостей і рис як фахівця конкретного виду діяльності, серед яких інтегральним є професійна суб'єктність; чітке усвідомлення і сарахю цілей професійної діяльності та їх цілеспрямована реалізація; володіння сучасними фаховими технологіями, методиками та засобами вирішення посадових компетенцій; низький рівень залежності в процесі їх реалізації від зовнішніх чинників і обставин; успішність, продуктивність та ефективність професійної діяльності. Власне їх наявність зробить фахівця незалежним від різноманітних обставин, у тому числі від негативних чинників екстремальних умов і кризових ситуацій.

У процесі професійного розвитку особистості фахівця у професійній діяльності відбуваються такі *суттєві позитивні зміни*:

- розширення, збагачення та постійне наповнення новим змістом і смислом професійної та фахової спрямованості особистості;
- збагачення і розширення професійного та фахового досвіду;
- розвиток складних спеціальних здатностей і пізнавальних процесів, які необхідні для успішної реалізації посадових компетенцій;
- постійний розвиток особистісної, професійної та психологічної видів готовності фахівця до цілеспрямованої професійної діяльності на сучасному ринку праці в умовах кризових викликів сучасності.

Отже, ці зміни стосуються як особистісної, так і професійної сфер фахівця, що означає *особистісно-професійний розвиток фахівця* – процес розвитку особистості в професійному середовищі як суб'єкта професійної діяльності, який орієнтований на повну актуалізацію її духовного, інтелектуального, професійного та фахового видів потенціалу як конкретного фахівця у професійній діяльності та на досягнення суттєвих результатів у ній.

Отже, поняття «*професійний розвиток*» щодо особистості фахівця можна охарактеризувати таким чином:

- це мета, смисл і цінність професійної культури фахівця як особистості та як конкретного фахівця;
- це складний, суперечливий і багатогранний процес, який складається з особистісного, професійного та фахового розвитку, детермінований різними чинниками, має відкритий, нерівномірний і гетерохронний характер;

– це результат постійного пошуку відповідей щодо сутності суперечностей – зовнішніх і внутрішньоособистісних, які постійно виникають у професійній діяльності;

– це необхідна умова успішної професійної діяльності фахівця;

– це необхідна умова особистісної та професійної самоактуалізації фахівця в професійній і фаховій діяльності.

Водночас слід мати на увазі, що персональний професійний розвиток фахівця має свою межу, індивідуальну траєкторію і пов'язаний з подоланням ним певних зовнішніх і внутрішніх психологічних бар'єрів.

Основні висновки, які водночас є перспективними напрямками наших подальших наукових пошуків: 1) суб'єктом професійного розвитку є фахівець, як суб'єкт професійної діяльності, та особистість, як соціальний суб'єкт; 2) зміст, особливості і результативність процесу професійного розвитку фахівця визначають як основні характеристики та вимоги професійної діяльності, так і особистісні цінності та життєві домагання особи як соціального суб'єкта

Список літератури:

1. *Абульханова-Славская К.А.* Акмеологическое понимание субъекта [текст] / К.А. Абульханова-Славская // Основы общей и прикладной акмеологии. – М. : РАГС, 1995. – С. 85-108.
2. *Деркач А.А.* Акмеологические основы развития профессионала : [текст] / А.А. Деркач. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
3. *Завалишина Д.Н.* Практическое мышление: Специфика и проблемы развития : [монография] / Д.Н. Завалишина. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. – 376 с.
4. *Зеер Э.Ф.* Психология профессий : [учеб. пособие] / Э.Ф. Зеер. – М. : Академический проект; Фонд «Мир», 2006. – 336 с.
5. *Зеер Э.Ф.* Психология профессионального развития: [учеб. пособие] / Э.Ф. Зеер. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 240 с.
6. *Маркова А.К.* Психология профессионализма : [текст] / А.К. Маркова. – М. : Педагогика, 1996. – 256 с.
7. Психология : [словарь] / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
8. Психология человека от рождения до смерти : [учеб. пособие] / под общ. ред. А.А. Реана. – СПб. : ЕВРОЗНАК, 2002. – 656 с.
9. *Ягупов В.В.* Військова психологія : [підручник] / В.В. Ягупов. – К. : Тандем, 2004. – 656 с.
10. *Ягупов В.В.* Методологічні засади професійного розвитку особистості фахівця [текст] / В.В. Ягупов // Концептуальні засади професійного розвитку особистості в умовах євроінтеграційних процесів: Зб. наук. пр. / За ред. В.Г. Кременя, М.Ф. Дмитриченко, Н.Г. Ничкало – Уклад. : М.В. Артюшина, В.П. Тименко та ін. – К. : НТУ, 2015. – С. 126-136.
11. *Ямницький В.М.* Професійний розвиток особистості в контексті психології життєтворчості [текст] / В.М.Ямницький // Освіта регіону : політологія, психологія, комунікації : український науковий журнал / Ун-т "Україна" ; Всеукр. асоціація політичних наук. – Київ, 2010. – № 1. – С. 94-96.